

УДК 349.2

Ревуцький Тарас Ігорович,
викладач кафедри правознавства
Прикарпатського інституту ім. М. Грушевського МАУП

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МАТЕРІАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Зроблено аналіз становлення та розвитку законодавства про матеріальну відповідальності у трудовому праві України, зазначаються головні етапи розвитку цього виду відповідальності, характерні риси положень законодавства про матеріальну відповідальність в системі нормативних актів, а також обґрунтовується можливість застосування позитивного досвіду в регулюванні матеріальної відповідальності в новому Трудовому кодексі України. Серед основних недоліків діючого вітчизняного законодавства про матеріальну відповідальність визначаються: невизначеність її правової природи, у подальшому існуванні її обмеженого виду; відсутність кодифікованих та належним чином закріплених норм про матеріальну відповідальність роботодавця; відсутність норм про відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: *матеріальна відповідальність, матеріальна шкода, історико-правовий аспект, етапи розвитку.*

Постановка проблеми. Історія розвитку трудового законодавства в цілому і трудового законодавства, яке регулює матеріальну відповідальність, свідчить, що для останнього характерні як спільні з загальним законодавством, так і самостійні етапи розвитку. Важливим є визначення етапів та дослідження особливостей розвитку законодавства про матеріальну відповідальність сторін трудових правовідносин. На базі досліджень тенденцій розвитку законодавства України про матеріальну відповідальність у трудовому праві та наукових доробок вчених в історико-правовому аспекті у цій галузі пропонуються шляхи розв'язання проблемних питань цього інституту.

У нових економічних умовах особливого теоретичного та практичного значення набуває дослідження становлення та розвитку інституту матеріальної відповідальності у трудовому праві України в історико-правовому аспекті з тим, щоб позитивний досвід минулих років належною мірою був відображений у сучасному законодавстві. Важливим кроком у реформуванні трудового законодавства є підготовка проекту нового Трудового кодексу України (далі – ТКУ), який покликаний удосконалити існуючі норми і розробити нові ідеї розвитку правовідносин в сфері трудового права, важливим інститутом якого є матеріальна відповідальність сторін трудового договору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут матеріальної відповідальності працівників за шкоду, заподіяну ними підприємству, установі, організації завжди був предметом уваги науковців у галузі трудового права. Свої праці дослідженню даного інституту присвячували в різні роки вчені Є. С. Белінський, В. П. Пастухов, Л. М. Гладков, Ю. Н. Коршунов, В. С. Лісовський, В. С. Венедиктов, П. Р. Стависький,

Н. М. Хуторян та інші. Зокрема, теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин стали предметом дослідження докторської дисертації Н. М. Хуторян [13]. Проте проблематика матеріальної відповідальності працівників вимагає подальшого дослідження, адже робота із вдосконалення проекту Трудового кодексу України триває.

Постановка завдання. Метою даної роботи є виявлення закономірностей розвитку норм законодавства про матеріальну відповідальність в історії трудового права України, розгляд основних етапів становлення системи нормативно-правових актів про матеріальну відповідальність, а також висвітлення дискусійних, проблемних щодо матеріальної відповідальності у трудовому праві та знаходження правових шляхів вирішення цих питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початком правового регулювання матеріальної відповідальності стала перша кодифікація трудового законодавства України, здійснена прийняттям у 1922 році Кодексу законів про працю УРСР. В даному кодексі було затверджено положення про матеріальну відповідальність працівника. Далі це положення конкретизувалося та більш детально регламентувалося у окремих постановах.

12 червня 1929 р. була затверджена постанова ЦВК та РНК СРСР «Про майнову відповідальність робітників і службовців за збитки, заподіяні ними наймачам». Головними положеннями цієї постанови були наступні. Робітники і службовці несуть майнову відповідальність перед наймачем за заподіяний останньому при виконанні службових обов'язків збиток у розмірі дійсного збитку, але не більше однієї третини своєї тарифної ставки, якщо збиток викликаний недбалістю в роботі або порушенням закону, правил внутрішнього розпорядку, спеціальних інструкцій і розпоряджень наймача.

Робітники і службовці несуть майнову відповідальність перед наймачем за заподіяний останньому збиток в межах повного розміру збитку в наступних випадках: а) коли збиток заподіяний діями працівника, що містять ознаки діянь, що переслідуються в кримінальному порядку; б) коли спеціальними законами на працівника покладена повна або підвищена, в порівнянні з вказаною межею, майнова відповідальність за збиток, заподіяний наймачеві при виконання службових обов'язків; в) коли між працівником і наймачем є особливий письмовий договір про прийняття на себе працівником повної або підвищеної, в порівнянні з вказаною межею, майнової відповідальності за недостачу більше передбаченої норми, цінностей, переданих під відповідальність працівника для зберігання або інших цілей; г) коли збиток заподіяний не при виконанні службових обов'язків.

При визначенні розміру збитку беруться до уваги тільки прямі збитки, але не упущена наймачем вигода. При встановленні судовими органами розмірів збитку, що підлягає відшкодуванню, повинні враховуватися не тільки заподіяні збитки, але і та конкретна обстановка, при якій збитки були заподіяні. Неприпустимо покладання на працівника відповідальності за такий збиток, який може бути віднесений до категорії нормального виробничо-господарського ризику. Правила цієї постанови не розповсюджуються на ті випадки спричинення працівником збитку наймачеві, коли згідно законам про державний фінансовий контроль відшкодування збитку проводиться шляхом нарахувань [11, с. 367].

Матеріальна відповідальність, згідно даної постанови розподіляється на обмежену та повну, або підвищену. Важливою є вказівка на необхідність достатніх підстав, необхідних для застосування повної або підвищеної відповідальності. Звісно, діюче трудове законодавство має більше підстав повної матеріальної відповідальності, ніж

законодавство 20-х років минулого століття, крім того, сучасне трудове право не розглядає такого поняття, як «підвищена матеріальна відповідальність». Про рівень законодавчого регулювання матеріальної відповідальності, згідно постанови, що аналізується, свідчить необхідність урахування конкретних обставин заподіяння шкоди, при встановленні розмірів відшкодування збитків.

29 жовтня 1930 р. була затверджена постанова НКП «Про порядок укладення договорів про майнову відповідальність працівників за недостачу цінностей». Згідно цієї постанови особливі письмові договори про майнову відповідальність за недостачу цінностей, переданих під відповідальність працівника, могли укладатися з працівниками певних категорій, наприклад, з касирами всіх спеціальностей у всіх підприємствах і установах, завідувачами складами, їх помічниками і т. д. [6]. Виходячи з аналізу положень даних постанов доходимо висновку, що існував визначений в законодавстві порядок укладення договорів про повну майнову відповідальність працівників. Крім того, у постанові НКП «Про порядок укладення договорів про майнову відповідальність працівників за недостачу цінностей» чітко окреслене коло працівників, з якими може укладатися договір про повну матеріальну відповідальність. Важливим є положення про обов'язки наймача щодо створення необхідних умов праці і виробничої обстановки. Граничні розміри відповідальності працівника встановлюються по окремим видам майна інструкцією Народного комісаріату праці Союзу РСР, що видається за узгодженням з ВЦСПС. При встановленні розмірів відповідальності за майно, видане в користування працівникові, повинна враховуватися фактична зношеність майна [12, с. 242].

Окрім матеріальної відповідальності працівників радянське трудове законодавство на цьому етапі також регулювало майнову відповідальність керівників, посадових осіб. Прикладом цього є норми Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1958 р. «Про відповідальність за невиконання планів і завдань по постачанню продукції». Так, було встановлено, що невиконання керівниками і іншими посадовими особами підприємств, господарських організацій, міністерств і відомств, планів і завдань по постачанню продукції в інші економічні адміністративні райони або союзні республіки, а також для загальносоюзних потреб є грубим порушенням державної дисципліни і спричиняє дисциплінарну, матеріальну або кримінальну відповідальність. На керівників і інших посадових осіб підприємств, господарських організацій, міністерств і відомств, винних в невиконанні без поважних причин планів і завдань по цих постачаннях, накладалися строгі дисциплінарні стягнення або проводилося грошове нарахування в розмірі до 3-місячного окладу заробітної плати в порядку, що встановлювалося законодавством союзних республік. У випадках неодноразового невиконання без поважних причин планів і завдань по постачаннях продукції в інші економічні адміністративні райони або союзні республіки, а також для загальносоюзних потреб вказані особи притягувалися до кримінальної відповідальності як за посадовий злочин [2, с. 202].

Матеріальна відповідальність підприємств регулювалась спеціальним указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1961 р. «Про порядок розгляду спорів про відшкодування підприємствами, установами, організаціями збитку, завданого робітникам і службовцям каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я, пов'язаним з їх працею». Цим правовим актом було встановлено, що у випадку завдання з вини підприємства працівнику або службовцю каліцтва або іншого пошкодження здоров'я, пов'язаного з його працею, відшкодування завданого збитку робітнику або службовцю збитку проводиться по рішенню адміністрації підприємства. При незгоді зацікавленої особи з вирішенням адміністрації спор розглядається фабричним, місцевим комітетом

професійної спілки. Якщо зацікавлена особа або адміністрація не згодні з ухвалою фабричного, заводського, місцевого комітету професійного союзу, а також у разі відсутності на підприємстві, в установі комітету професійного союзу спор про відшкодування заподіяного збитку розглядається народним судом [3, с. 202].

Таким чином, за допомогою окремого нормативного акту була закріплена майнова відповідальність підприємства за пошкодження здоров'я, що посилює увагу на безпечні умови праці на виробництві. Крім постанов та розпоряджень в сфері регулювання матеріальної відповідальності також застосовувалась судова практика.

Згідно постанови Пленуму Верховного Суду СРСР «Про судову практику по стягненню матеріального збитку, заподіяного злочином», прийнятої 28 травня 1954 р., якщо матеріальний збиток спричинений злочинною дією робітника або службовця, що перебував з потерпілим у трудових відносинах на одній державній або суспільній установі, підприємстві, то майнова відповідальність винного повинна була визначатися на підставі ухвали ЦВК і РНК СРСР від 12 червня 1929 р. «Про майнову відповідальність робочих і службовців перед наймачем». Розмір збитку в цих випадках повинен був встановлюватися судом з урахуванням конкретних обставин справи, ступеня провини працівника і його матеріального положення.

Таким чином, матеріальна відповідальність працівників на цьому етапі характеризувалася наявністю певної кількості постанов, розпоряджень та інструкцій. Головним джерелом правового регулювання майнової відповідальності в трудовому праві була постанова 1929 р. «Про майнову відповідальність робітників і службовців за збитки, заподіяні ними наймачам». Згідно специфіки різних галузей виробництва були у свій час прийняті акти, регулюючі майнову відповідальність у тому чи іншому господарстві. Перевагою законодавчого регулювання відповідальності в той час було те, що в правових актах чітко регулювалися підстави та умови її застосування. Виходячи із аналізу норм про види матеріальної відповідальності, бачимо, що вітчизняним законодавством були точно закріплені умови повної матеріальної відповідальності, детально закріплені зміст договору про повну матеріальну відповідальність. У свою чергу позитивною характеристикою законодавства про матеріальну відповідальність у той час слід вважати неможливість застосування до працівника такого виду відповідальності за збитки, які може бути віднесені до категорії нормального виробничо-господарського ризику. Це положення в якійсь мірі запобігало створенню довільних дій наймача.

Істотним недоліком регулювання інституту матеріальної відповідальності було те, що практично всі норми відносно цього виду відповідальності в трудовому праві закріплювалися не в загальному кодифікованому акті – Кодексі законів про працю, а в окремих нормативних актах. Крім того, певні недоліки існували в закріпленні конкретних видів відповідальності. Так, сучасне трудове право містить більше підстав застосування повної матеріальної відповідальності. Що стосується специфічних ознак розвитку матеріальної відповідальності на цьому етапі, то слід зазначити, що в сучасному трудовому праві немає поняття «підвищеної матеріальної відповідальності», яке було в законодавстві радянських часів. Відносно обмеженої відповідальності, то згідно сучасному законодавству, працівник несе відповідальність в межах середнього місячного заробітку, а згідно Положенню 1929 р. «Про майнову відповідальність робітників і службовців за збитки, заподіяні ними наймачам», працівник несе відповідальність у розмірі не більше однієї третини своєї тарифної ставки.

Наступний етап регулювання матеріальної відповідальності в вітчизняному трудовому праві пов'язаний з прийняттям Кодексу законів про працю УРСР,

затвердженого 10 грудня 1971 р. В главі IX цього кодифікованого акту закріплені гарантії при покладанні на працівників матеріальної відповідальності за збиток, заподіяний підприємству, установі організації. Незважаючи на нормативне закріплення майнової відповідальності в кодексі законів про працю, поняття цього інституту закон не дає. У Кодексі законів про працю України матеріальна відповідальності розглядається тільки з позиції працівника, що є неприпустимим у сучасних умовах ринкової економіки.

Наступним важливим актом, регулюючим матеріальну відповідальність, було Положення про матеріальну відповідальність робітників і службовців за збиток, завданий підприємству, установі, організації. Положення затверджене Указом Президіуму Верховної Ради СРСР від 13 липня 1976 р. та подальшими змінами [4, с. 427]. Важливе практичне значення Положення підтверджується даними судової статистики, згідно якої справи про відшкодування працівниками і службовцями збитку, заподіяного підприємству, впродовж багатьох років займають провідне місце в загальній масі трудових справ, що розглядаються судами країни [1, с. 33]. Важливою особливістю регулювання матеріальної відповідальності працівників згідно Положенню було розділення обмеженої відповідальності на декілька випадків.

Перший з них – матеріальна відповідальність в розмірі прямого дійсного збитку, але не більш однієї третини місячної тарифної ставки працівника. Прямий дійсний збиток в розмірі місячної тарифної ставки відшкодовувався лише коли нема підстав для матеріальної відповідальності в більш високому розмірі.

Другим випадком обмеженої відповідальності була матеріальна відповідальність в розмірі завданого збитку, але не більше двох третин середнього місячного заробітку. Цей вид відповідальності найчастіше застосовувався при виготовленні бракованої продукції.

Наступним випадком є діюча і зараз норма про матеріальну відповідальність в розмірі завданого збитку, але не більше середнього місячного заробітку працівника. Відмінністю такого виду відповідальності в той час було те, що її застосовували тільки до певного кола суб'єктів трудових правовідносин: до них відносилися керівники підприємств, структурних підрозділів.

Специфічним також був такий випадок, як матеріальна відповідальність в розмірі не більш трьох місячних окладів посадової особи. Таку відповідальність несли особи, які були відновні в незаконному звільненні або переводі працівника на іншу роботу [5, с. 24].

Трудовим законодавством СРСР регулювалась також матеріальна відповідальність підприємств. Згідно ст. 67 Основ законодавства про працю СРСР, підприємства, установи, організації несли матеріальну відповідальність за збиток, завданий працівникам і службовцям каліцтвом або іншим пошкодженням здоров'я, пов'язаний з виконанням ними трудових обов'язків. Порядок і умови відшкодування шкоди, завданої пошкодженням здоров'я працівників на даному етапі регулювалися Основами цивільного законодавства та цивільними кодексами союзних республік [7, с. 192].

Законодавство про працю СРСР на даному етапі передбачало матеріальну відповідальність підприємств, установ та організацій за шкоду, заподіяну здоров'ю працівників. Важливим є те, що така відповідальність детально регламентувалася в окремих нормативних актах, затверджених окремо від кодексу законів про працю. Разом з загальними нормами про матеріальну відповідальність підприємств, установ та організацій, законодавче закріплення отримали норми про порядок та розміри відшкодування шкоди, можливість оскарження рішень у судовому процесі, спеціальними положеннями дещо конкретизувались норми матеріальної відповідальності в залежності від сфери господарства та промисловості.

Одним з головних етапів становлення держави і права в Україні стало проголошення незалежності, становлення на шлях розвитку держави. З ринковою економікою, правової держави. Це, звісно, не могло не вплинути на подальшу орієнтацію та розвиток трудового права України. Справедливо з цього приводу стверджував В. С. Лісовський, відзначаючи, що вирішальною сферою реалізації намічених перебудовою змін є сфера трудової діяльності. Зростання продуктивності праці і якості продукції, що випускається, дозволяє підняти матеріальний і духовний добробут людей, здійснити корінні зрушення в образі життя, в умовах і змісті праці, в відношенні до праці [9, с. 3]. Зміст відносин, пов'язаних з матеріальною відповідальністю, полягає перш за все в обов'язку робочого або службовця, що заподіяв збиток, понести певні наслідки правопорушення.

Останнім важливим етапом, який приніс зміни щодо регулювання праці взагалі та матеріальної відповідальності зокрема, було прийняття 28 червня 1996 року Конституції України. Яка проголосила і гарантувала якісно новий статус особи, суспільства і держави, втілюючи в Основному Законі національну ідею українського державотворення, визначила пріоритетні форми безпосередньої демократії, передбачила принципово нову систему державної влади і місцевого самоврядування, підбила підсумок у розвитку українського суспільства і держави та стала програмою їх подальшого оновлення.

Висновки. Таким чином, історію розвитку правового регулювання матеріальної відповідальності в Україні можна розділити на такі головні етапи:

1) 1922–1971 рр. Початок етапу пов'язаний з першою кодифікацією трудового законодавства. Характеризується появленням перших нормативних положень про матеріальну відповідальність сторін трудових правовідносин.

2) 1971–1996 рр. Відокремлення цього етапу обумовлюється наступною кодифікацією трудового законодавства УРСР. Завдяки поновленню норм про матеріальну відповідальність, у кодексі законів про працю з'являється окрема глава, яка містить гарантії працівників при покладенні на них матеріальної відповідальності, але само поняття матеріальної відповідальності не закріплюється;

3) 1996–2009 рр. Становлення на шлях побудови правової демократичної держави, прийняття Конституції незалежної України принесли корінні зміни в орієнтації трудового законодавства.

Недоліками діючого законодавства про матеріальну відповідальність є: невизначеність її правової природи, у подальшому існуванні її обмеженого виду; відсутність кодифікованих та належним чином закріплених норм про матеріальну відповідальність роботодавця; відсутність норм про відшкодування моральної шкоди. Тому наступний етап в регулюванні матеріальної відповідальності настане з прийняттям нового Трудового кодексу України, в якому необхідно заповнити всі існуючі прогалини.

Список використаних джерел

1. Бюлетень Верховного Суду СРСР. – 1978. – № 4. – С. 33.
2. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1958. – № 9. – С. 202.
3. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1961. – № 41. – С. 202.
4. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1976. – № 29. – С. 427.
5. Гладкова Л. М. Материальная ответственность и закон. – М. : Московские рабочие, 1981. – 60 с.
6. «Известия НКТ СССР». – 1930. – № 31-32.

7. Коршунов Ю. Н. Возмещение ущерба причинённого здоровью работника. – М. : Юрид. лит., 1987. – 192 с.
8. Кодекс законів про працю України. – К. : Юрінком Інтер, 2015.
9. Лісовский В. С. Материальная ответственность рабочих и служащих. – К. : «Знание» УРСР, 1990. – 32 с.
10. Проект Трудового кодексу України // Верховна Рада України, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.radagov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46746.
11. Свод Законов СССР. – 1929. – № 42. – С. 367.
12. Свод Законов СССР, 1931. – № 35. – С. 257 ; 1932. – № 40. – С. 242.
13. Хуторян Н. М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових правовідносин : монографія / Н. М. Хуторян. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 264 с.

Ревуцкий Т. И. Становление и развитие законодательства о материальной ответственности в Украине

Сделан анализ становления и развития законодательства о материальной ответственности в трудовом праве Украины, указываются основные этапы развития этого вида ответственности, характерные черты положений законодательства о материальной ответственности в системе нормативных актов, а также обосновывается возможность применения положительного опыта в регулировании материальной ответственности в новом Трудовом кодексе Украины. Среди основных недостатков действующего отечественного законодательства о материальной ответственности определяется: неопределенность ее правовой природы, в дальнейшем существовании ее ограниченного вида; отсутствие кодифицированных и должным образом закрепленных норм о материальной ответственности работодателя; отсутствие норм о возмещении морального вреда.

Ключевые слова: *материальная ответственность, материальный вред, историко – правовой аспект, этапы развития.*

Revutsky T. I. Formation and development of legislation on liability in Ukraine

Analyzed the formation and development of legislation about property accountability in labour right of Ukraine, specified the main stages at adjusting of this type of responsibility and also character features of positions of legislation about property accountability in the system of normative acts and possibility of application of positive experience is also grounded in adjusting of property accountability in the new Labour code of Ukraine. Among the major shortcomings of the current national legislation on liability is determined by: the uncertainty of its legal nature, the further existence of its limited type; the absence of codified and properly fixed rules on the liability of the employer; the absence of rules on compensation for non-pecuniary damage.

Key words: *material responsibility, material damage, historic – legal aspects, stages of development.*

